

Vill du äkta denna kvinna?

Universitetsstuderandes föräktenskapliga sexualrelationer och giftermål

i 1600-talets Uppsala och Åbo

Av Mari Välimäki

I augusti 1685 kom pigan Kerstin Klang till Uppsala universitets konsistorium med begäran om att studenten Sveno Lyrell borde fullfölja det äktenskapslöfte han hade gett Kerstin. Som en konsekvens av relationen hade Kerstin dessutom fött ett barn. Sveno nekade till allt. Han hade varken lovat Kerstin äktenskap eller haft könsumgänge med henne. Konsistoriet fann emellertid att Kerstin hade stark bevisning mot Sveno och uppmanade honom flera gånger att gifta. Men Sveno ville inte och varken konsistoriet eller domkapitlet kunde övertala honom till äktenskap.¹

För världsliga domstolar var 1600-talet ett sekel av förändringar ur sedlighetsbrotts- och äktenskapssynpunkt. Lagstiftningen och rättengångsproceduren befanns sig under omvandling när staten och kyrkan försökte kontrollera föräktenskapligt sex och familjbildning. Kyrkan var bunden till staten och staten till bibeltrogen lag allt sedan 1593 års Uppsalamöte. Samtidigt försökte dock staten minska kyrkans makt. I den här artikeln undersöks de föräktenskapliga relationer, gällande studenter, som rannsakades vid Uppsala universitets och Åbo Akademis konsistorier, framför allt med fokus på mål där konsistorierna försökte övertala paren att gifta sig. Analysen kommer särskilt att koncentrera sig på förändringar i domstolspraxis och statens strävan efter att centralisera makten, samt familjens och individens roll och möjligheter vid äktenskapsdiskussioner. Källmaterialet möjliggör även en undersökning av regionala skillnader mellan två områden: Uppsala, en stad vars huvudnäring var jordbruket och Åbo, där människorna livnärde sig på handel.²

Uppsala universitets konsistorium rannsakade allt som allt 114 mål om föräktenskapligt sex under 1600-talet, varav 30 mål gällde brytande av äktenskapslöfte. I Åbo var motsvarande siffror 78 respektive 24. I båda universitetsstäderna övertalades tio par att gifta sig, det vill säga av alla par som beskylldes för föräktenskapligt sex tvingades tolv procent i Åbo och åtta procent i Uppsala att gifta sig. Antalet par som övertalades var med andra ord inte stor. Det var vanligare att konsistorierna inte övertalade paret att gifta sig. Man skall också ha i minnet att dessa par hade kommit till konsistoriet

¹ Hans Sallander (red.), *Uppsala universitets akademiska konsistoriets protokoll: delar II–XXII* (Uppsala 1969–1977), (UUAKP) XVII 26/8 1685; UUAKP XVIII 22/6, 7/7 1686.

² Lars Geschwind, *Stökiga studenter: social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet* (Uppsala 2001) s. 48f; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta: Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsingfors 2001) s. 40.

eftersom de var oeniga om vad som hänt mellan dem. De representerar förmodligen därför inte ett vanligt sätt att ingå äktenskap. Men man kan genom att undersöka dessa specialfall se hur konsistorierna utövade makt när det gällde frågan om äktenskap. Hänsyn skall också fästas vid hur konsistoriernas protokoll fungerar som källor. Protokollens uppgift var att argumentera för domstolens domar och beslut. De representerar därför huvudsakligen domstolens syn på målet, men det går också att finns individens och släktens röst i protokollen.³

Tidigare har forskare i Norden undersökt äktenskap i sammanband med föräktenskapligt sex och genom kvinnors rättigheter och roll i domstolar samt hedersuppfattning.⁴ Forskarna har iakttagit att det existerade en viss maktkamp om jurisdiktionen i fråga om äktenskapet inom samhället under seklet. Kyrkan, släkterna och staten hade alla samma mål, men olika uppfattning om hur man skulle uppnå det. Forskningen har även fäst avseende vid de förändringar i rättegångsproceduren som hade inverkan på målets rannsaking. Proceduren förändrades under 1600-talet vid lägre världsliga domstolar från en kollektiv- till en individorienterad inställning. Också bevisningens roll ökade.⁵ Enligt Malin Lennartsson skedde utvecklingen under senare hälften av seklet även i förhållande till äktenskapslöftesmål och resultatet var att de som deltog i målens rannsaking delades i två läger. I det ena lägret fanns ting, släkt och man och i det andra kyrka, individ och kvinna. Sett utifrån denna indelning ökade under seklet den första gruppens makt vid rannsaking av sedlighetsbrott, medan den andra gruppens makt minskade.⁶ I den här artikeln undersöks hur dessa förändringar tog sig form vid konsistorierna i Uppsala och Åbo.

³ Raisa Maria Toivo, *Mother, wife and witch: authority and status in court record narratives in early modern Finland* (Tampere 2006) s. 99–113; David Warren Sabeau, "Peasant voices and bureaucratic texts: narrative structure in early modern German protocols" i Peter Becker & William Clark (red.), *Little tools of knowledge: historical essays on academic and bureaucratic practices* (Michigan 2001).

⁴ Seppo Aalto, *Kirkko ja kruunu siveellisyyden vartijoina: seksuaalirikollisuus, esivalta ja yhteisö Porvoon kihlakunnassa 1621–1700* (Helsingfors 1996); Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygden 1680–1880* (Lund 1997); Anu Pylkkänen, *Puoli vuodetta, lukot ja avaimet: nainen ja maalaistalous oikeuskäytännön valossa 1600–1710* (Jyväskylä 1990); Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen* (Stockholm 1996); Kari Telste, *Brutte løfter: en kultruhistorisk studie av kjønn og ære 1700–1900* (Oslo 2000); Rudolf Thunander, *Förbjuden kärlek: sexualbrott, kärleksmagi och kärleksbrev i 1600-talets Sverige* (Stockholm 1992).

⁵ Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män: genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal* (Uppsala 1998) s. 205f; Malin Lennartsson, *I säng och säte: relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund 1999) s. 318f; Taussi Sjöberg (1996) s. 153.

⁶ Lennartsson (1999) s. 323.

Tidigare forskning har tagit liten hänsyn till specialdomstolar, såsom universitetens konsistorier.⁷ Uppsala universitet (grundat 1477) och Åbo Akademi (1640) bildade egna kollektiv inom städerna och de hade egna domstolar, konsistorier. Under konsistoriernas jurisdiktion låg studenterna, professorerna och deras familjer samt gårdsfolk, men också universitetets tjänstefolk samt universitetsbönderna.⁸ Andra stadsbor rannsakas och dömas i stadens domstol. Universiteten⁹ var bundna till staten och till den lutherska ortodoxin och här ämnar jag synliggöra hur konsistorierna i Uppsala och Åbo uppfyllde statens och kyrkans strävan vid äktenskapslöftesmål i och med att de rannsokade blivande präster, civilämbetsmän och lärare.

Konsistorierna, domkapitlet och jurisdiktionen

Uppsala universitets och Åbo Akademis konsistorier var lägreinstanser och de ansvarade för sina aktioner och domar inför universitetens kansler och hovrätten. Emellertid var konsistoriernas roll inte enbart att rannsaka och döma i studenternas mål, utan även att uppfostra studenterna genom att övervaka att dessa var lydiga inför Gud och universitetet.¹⁰ Konsistorierna handledde studenterna på den rätta vägen också i mål om föräktenskapliga relationer.

Under 1600-talet kriminaliserades föräktenskapligt sex och lagrubriken ändrades under seklet från mökränkning till lägersmål eller lönskaläge.¹¹ Enligt Malin Lennartsson tvingades par i Småland under 1650-talet att gifta sig bara i mål om brutet äktenskapslöfte, medan par i lägersmål enbart dömdes för föräktenskapligt samlag.¹² Konsistorierna övertalade huvudsakligen par att gifta sig när målet gällde brutet äktenskapslöfte men också i tre fall gällande lägersmål fram till 1650-talet. Med de här lägersmålen tillämpade konsistorierna mökränkningens balken och under senare hälften av seklet

⁷ Se Sølvi Sogner, "Conclusions: the Nordic model", i Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.), *People meet the law: control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period* (Stamsund 2000) s. 270.

⁸ Gustaf Adols privilegier för Upsala Universitet 25/6 1625 & 1626 års konstitutioner, Caput primum & tertium, i Claes Annerstaedt (red.), *Upsala universitets historia: bihang I: handlingar 1477–1654* (Upsala 1877); 1655 års konstitutioner, I & III, i Per Ström (red.), *Promotionsfesten i Uppsala den 27 maj 2005* (Stockholm 2005); Brahes konstitutioner av år 1661, I & III, i C. M. Chybergson (red.), *Per Brahes konstitutioner av år 1661 för Åbo akademi* (Åbo 1920).

⁹ Uppsala universitet kallades universitet under 1600-talet när yngre instanser för högre utbildning kallades akademi såsom Åbo och Dorpats akademier. Dessa benämningar kommer här att användas när någondera av dessa behandlas. När båda behandlas använder jag pluralformen universiteten för tydlighetens skull. Lindroth (1975) s. 47–56, 94.

¹⁰ Matti Klinge (red.), *Helsingin yliopisto 1640–1990, I osa, kuninkaallinen Turun akatemia 1640–1808* (Helsingfors 1987) s. 111f.

¹¹ Mökränkning hände när man hade samlag med en välfrejdad jungfru. I dessa mål tolkades det som att mannen hade brutit mot kvinnans förmyndare. Kvinnan var inte sakägare eller svarande. Under 1650-talet blev kvinnan själv ansvarig för brott gällande föräktenskapligt sex och det bestämdes att kvinnan borde böta om brottet upprepades. 1694 bestämdes det dock att kvinnan borde böta också för första gången. Aalto (1996) s. 104–107, 116–119; Taussi Sjöberg (1996) s. 153.

¹² Lennartsson (1999) s. 318.

övertalades paret att gifta sig i båda städerna bara när kvinnan appellerade till äktenskapslöfte, såsom skedde i Småland.

I mål om brutet äktenskapslöfte var jurisdiktionen tudelad mellan världsliga och andliga domstolar. Ända fram till 1690-talet fanns det emellertid inga exakta anvisningar om hur rannsakingen av mål skulle vara indelad¹³ Mer preciserade stadgar om hur denna jurisdiktion borde delas i mål gällande förlovning gavs i 1686 års kyrkolag. Världsliga domstolar hade här rätt att undersöka målet om trolovade hade haft samlag men där den ena av parterna nekade till gärningen. Världsliga domstolar hade också rätt att döma vid lägersmål. Domkapitlens rätt var att döma om äktenskap kunde ingås eller upplösas med gott samvete samt om trolovningen kunde upplösas när samlag väl hade skett. Deras rätt var också att utreda vilka skäl, utöver hor, som kunde bryta trolovningen.¹⁴ Under domkapitlets jurisdiktion lydde de rent kyrkliga angelägenheterna, det vill säga den religiösa sidan av äktenskap.¹⁵

I Uppsala universitets konsistorieprotokoll går det att se att under 1660-talet var jurisdiktion delad mellan världsliga och andliga domstolar, där domkapitlet rannsakade och bestämde om förlovningen var laglig medan konsistoriet bestämde om olagliga samlag.¹⁶ I praktiken rannsakade konsistoriet i Uppsala om det fanns bevisning om löfte eller förlovning och samlag. Samtidigt definierade de även vad som ansågs vara tillräcklig bevisning när det gällde löftet. I mål där bevisning fanns försökte konsistoriet först själv övertala paret att gifta sig. Om det inte lyckades fördes målet över till domkapitlet, som hade rätten att avge ett definitivt beslut om parets förbindelse kunde upplösas. I dessa fall väntade konsistoriet först på domkapitlets beslut innan de dömde parterna för föräktenskapligt sex. Domkapitlet i Uppsala kunde också råda konsistoriet att arbeta för att få paret skulle gifta sig efter rannsakingen i domkapitlet.¹⁷ Domkapitlet och konsistoriet samarbetade med andra ord för att få paret att gifta sig, vilket var en praktik som inte förändrades efter införandet av den nya kyrkolagen.

I Åbo var situationen något annorlunda. Fram till 1680-talet rannsakades målet i konsistoriet om det fanns bevisning om äktenskapslöfte och därefter fördes det över till domkapitlet såsom i Uppsala. Konsistoriet frågade studenten om han ville ingå äktenskap med kvinnan, men när det i Uppsala

¹³ Lennartsson (1999) s. 40f, 308–310.

¹⁴ 1686 kyrkolag (KL) XV § 1, 14; XVI, i Lahja-Irene Hellemaa & Anja Jussila & Martti Parvio (red.), *Kircko-Laki Ja Ordningi 1686* (Juva 1986).

¹⁵ Lennartsson (1999) s. 41.

¹⁶ UUA KP VII 30/11 1665.

¹⁷ UUA KP XII 5/4 1676; UUA KP XV 29/11 1682; UUA KP XIX 22/2 1688.

huvudsakligen var universitetets konsistorium som fick paret att gifta sig, var det i Åbo domkapitlet under 1670- och 1680-talet. I början av 1690-talet förändrades situationen på det sättet att konsistoriet fick en större roll vid äktenskapsförhandlingar. Nu var det konsistoriet och inte domkapitlet som försökte övertala paret att ingå äktenskap.¹⁸ Situationen förändrades efter införandet av den nya kyrkolagen, vars uppgift var att minska kyrkans makt i förhållande till staten.¹⁹ I Åbo ökade alltså konsistoriets makt över äktenskapsförhandlingar när statens makt över kyrkan ökade, medan det i Uppsala verkar som att den världsliga maktens representant, konsistoriet, hade en ganska stor roll vid äktenskapsförhandlingarna under hela seklet.²⁰

Övertalning till äktenskap

Övertalningen riktades alltid till den manliga studenten i konsistorierna. Det här berodde på att enbart kvinnan kunde agera som sakägare vid äktenskapslöftesmål, vilket hade bestämts då Mose lag fogades till landslagen år 1608.²¹ Vid lägersmål, där paret också tvingades ingå äktenskap intill 1650-talet, tolkades gärningen som mökränkning, och där var kvinnans fader eller målsman sakägare enligt lagen.²²

Själva övertalningen gick till på det sättet att konsistoriets medlemmar först samtalade med studenten och då framlade vilka påföljder en vägran till äktenskap skulle ha. Om samtalet med studenten inte föll väl ut kunde konsistoriet försöka inverka på studentens beslut genom att döma ut ett kännbart straff.²³ År 1665 ville Johan Tibergh, en student från Uppsala, inte gifta sig med den gamle vaktmästarens dotter, fastän han hade gett henne löfte om äktenskap. Tibergh bötfälldes därmed med 40 mark för mökränkning, relegerades för fyra år och beordrades dessutom att förlika sig med kvinnan genom att betala 100 koppardaler samt ytterligare 200 daler till underhållet av barnet. Han skulle dessutom sitta i fängelse en månad. Domen skulle verkställas om han inte gifte sig med kvinnan. Två

¹⁸ *Consistorii academici aboensis protokoll: delar II, I–VII*, Helsingfors 1884–1940, (CAAP) III 20/8 1670; CAAP V 11/5 1683; CAAP VI 5/4 1690; CAAP VII 14/11 1694. Man kan få reda på att paret gifte sig efter förhandling i domkapitel från Helsingfors universitetets Internet sidor, där information finns samlad även om studenter vid Åbo Akademi. Helsingfors universitetets studentmatrikel

< <http://matrikkeli.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/hakulomake.php> > studenter: Elias Sarcovius (nummer 2056), Michael Zidenius (2524), 12/3 2009.

¹⁹ Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära: folk och brott i gamla Stockholm* (Stockholm 1998) s. 123f.

²⁰ Se även Lennartsson (1999) s. 312.

²¹ Aalto (1996) s. 105f; Pyykkänen (1990) s. 132.

²² CAAP I 4/12 1644, 9/2 1648; UUA KP IV 16/2 1655.

²³ CAAP I 19/4 1654; UUA KP VII 24/5 1665; UUA KP IX 11/3 1671.

dagarna efter avkunnandet av domen lyckades en doktor Stigzelius övertala Johan att gifta sig med kvinnan. Konsistoriets hotande dom uppfyllde därmed uppenbarligen sitt syfte.²⁴

Konsistoriet avkunnade domar som var avsedda för att både slå ekonomiskt och psykologiskt.²⁵ Den ekonomiska delen formade rättsenligt böterna med eventuell förlikning med kvinnan och underhåll av barnet, om studenten inte redan hade kommit överens om detta.²⁶ Enbart böterna (40 mark) motsvarade en students genomsnittliga årsinkomst om han studerade på stipendium.²⁷ För Johan var domen inte bara hård för att han hade brutit äktenskapslöftet till barnets moder, utan också eftersom han hade ljugit för konsistoriet om sina föräldrar, och för sina föräldrar om konsistoriet. Johan hade låtit konsistoriet förstå att föräldrarna var emot äktenskapet och föräldrarna hade i sin tur fått höra att konsistoriet bemött honom dåligt. Konsistoriet ansåg det därför nödvändigt att tillrättavisa Johan för hans beteende, inte minst eftersom uppfostran utgjorde en av de viktigaste uppgifterna för konsistoriet.²⁸ Genom sitt handlande hade Johan äventyrat universitetets kollektiva heder både på lokal nivå och gentemot staten. Det var ju universiteten som förmedlade centralmaktens ideal och normer, vilka studenten borde ha lärt sig att förstå och uppskatta.²⁹ Därför borde studenten inte enbart straffas med böter utan också med en kollektiv disciplinär åtgärd, suspension, som skärpte straffets ekonomiska och psykologiska kraft.

Suspensionen innebar exkludering från universitetssamhället, men också från staden.³⁰ Suspensionstiden varierade vanligtvis från ett år till tre år. I universitetsstatuterna omnämns att efter två års frånvaro från universitetet var studenten inte längre medlem av universitetssamfundet.³¹ Johan Tibergh fick fyra års suspension, vilket innebar att en lovande karriär som präst, lärare eller civil ämbetsman skulle ha avslutats samt att de privilegier han hade erhållit när han blev medlem av universitetssamfundet skulle ha förverkats. Johan hade också agerat mot sina föräldrars vilja, vilket potentiellt innebar att de kunde vägra ta emot honom om han ville återvända hem.

²⁴ UUA KP VII 26/5 1665; Se även Gudrun Andersson, "Kåta studenter och giftaslystna pigor: individuell och kollektiv heder under 1600-talet" i Janne Backlund, Anders Florén, Åsa Karlsson, Hans Norman & Maria Ågern (red.), *Historiska etyder: en vänbok till Stellan Dahlgren* (Uppsala 1997) s. 12.

²⁵ Lindstedt Cronberg (1997) s. 206.

²⁶ Konung Kristoffers Landslag (KrLL): ärvdebalk: XIII, i C. J. Schlyter, *Samling av Sveriges gamla lagar* (Lund 1869).

²⁷ Claes Annerstaedt, *Uppsala universitets historia 2:2: 1655–1718: Universitetets organisation och verksamhet* (Uppsala 1909) s. 418.

²⁸ Klinge (1987) s. 112.

²⁹ Andersson (1997) s. 19f; Lars Geschwind, "Education and upbringing. Swedish universities in the seventeenth century", i Kekke Stadin (red.), *Society, towns and masculinity: aspects on early modern society in the Baltic area* (Stockholm 2000) s. 124f.

³⁰ 1626 års konstitutioner I 8. 1655 års konstitutioner I 8. Brahes konstitutioner av år 1661 I 8.

³¹ 1655 års konstitutioner XXIV, Om studenternas privilegier 14.

Universitetsstudenterna var också befriade från militärtjänst³² och Sverige befann sig under 1600-talet nästan oavbrutet i krig. En student som lämnade universitetet kunde alltså hamna i armén och ut i kriget. Det är inte underligt att Johan slutligen gick med på att gifta sig med vaktmästarens dotter.

Övertalad till äktenskap vid lägersmål

Konsistorierna tvingade under första halvan av seklet tre par att gifta sig efter ha haft olagliga samlag, men där kvinnan inte appellerade till äktenskapslöfte.³³ I dessa fall tolkades målen som mökränkning där man kunde gottgöra samlag med äktenskap.³⁴ Männen medgav i de tre fallen gärningen och var därmed förpliktigade att ersätta kvinnan. I två av fallen vet vi också att parterna var bördiga från samma stånd. I Uppsala hade studenten Johannes Jacobus Lenandrum, prästson, haft samlag med en prästdotter och i Åbo hade en student, bondesonen Henricus Johannes Juonikas, haft samlag med en piga på hans hemgård.³⁵ På landsbygden var det vanligt att unga kvinnor och män lämnade hemmet för att gå i tjänst på andra gårdar, varför det är sannolikt att kvinnan hade lämnat sin hemgård för att gå i tjänst på Juonikas gård. Även om studenter kunde avancera i ståndshierarkin *genom att inskriva sig till universitet* förefaller det som om ståndsbakgrunden också hade betydelse vid mål gällande föräktenskapliga förhållanden och äktenskap. Enligt gammal sedvana borde par från samma stånd äkta varandra efter föräktenskapligt samlag, men om paret kom från olika stånd brukade man gottgöra kvinnan enligt lag och ta hand om barnets uppehälle.³⁶ I lägersmål var därför mannens erkännande viktigt men också parets sociala förenlighet hade betydelse. I praktiken fanns det här ingen skillnad mellan Uppsala och Åbo.

Övertalad till äktenskap enligt löfte

Även om kyrkoordningen krävde formell förlovning och samlag för att paret skulle anses som gifta³⁷ krävde domstolen i Småland under 1650-talet bara samlag och löfte.³⁸ Det medförde att även hemliga löften ansågs som bindande och att paret borde genomgå officiell vigsel. Domstolen krävde här inte konkret bevisning för löftet utan det räckte att kvinnan var gravid och appellerade till löftet samt att

³² 1655 års konstitutioner XXIV, Om studenternas privilegier 8.

³³ CAAP I 4/12 1644, 9/2 1648; UUAKP IV 16/2 1655.

³⁴ KrLL giftermålsbalken III; Konung Magnus Erikssons Stadslag: giftermålsbalken III, i C. J. Schlyter, *Samling av Sweriges gamla lagar* (Lund 1865).

³⁵ UUAKP IV 16/2 1655; CAAP I 9/2 1648.

³⁶ Aalto (1996) s. 72, 188–191.

³⁷ 1571 kyrkoordning (KO): om åtskildnat j echtenskap, i *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686: första afdelning*, (Stockholm 1872).

³⁸ Lennartsson (1999) s. 318f.

parets förhållande var allmänt känt.³⁹ Om mannen nekade till kvinnans beskyllningar var han tvungen att fria sig själv med ed. Emellertid utgav Uppsala stiftsynod en befallning om äktenskapslöftes rannsaking år 1648 och på basis av denna befallning var det nu kvinnans plikt att ha två eller tre pålitliga vittnen som kunde intyga äktenskapslöftet.⁴⁰ Under senare hälften av seklet ökade också bevisningens betydelse när rättsystemet förändrades. Nu måste kvinnan presentera vittnen och bevisning om själva löftet eller förlovningen.⁴¹ I samband med att bevisningens betydelse växte förlorade edgärdmannainstitutionen sin betydelse och upphävdes 1695.⁴² Dessa förändringar avsätter också spår i konsistorieprotokollen.

Under 1650-talet tvingade Åbo Akademis konsistorium vid ett tillfälle ett par att gifta sig när målet gällde brutet äktenskapslöfte. I Målet erkände mannen samlag och kvinnan behövde därmed inte presentera bevisning om löftet eftersom det för konsistoriet räckte att mannen hade erkänt förhållandet, med andra ord samma praxis som gällde i Småland vid samma tid. Under 1670- och 1680-talet, då Åbo domkapitel huvudsakligen övertalade par att gifta sig, frågade konsistoriet om paret ville äkta varandra i mål där mannen erkände löftet.⁴³ I mål där kvinnan appellerade till löftet och där mannen nekade måste han svära sig fri om kvinnan enligt konsistoriets åsikt hade tillräcklig bevisning om givet löftet eller förhållandet. Om kvinnan inte hade bevisning behövde mannen inte heller svära sig fri. Om kvinnan enbart kunde bevisa att paret hade haft samlag vid ett enskilt tillfälle, tolkades detta inte som ett förhållande utan paret dömdes för lägersmål.⁴⁴ Under sista årtiondet av seklet förändrades situationen: konsistoriet började nu övertala alla par att gifta sig när kvinnan appellerade till äktenskapslöfte. I dessa mål tvingades paret att gifta sig som en följd av studentens erkännande eller parets förhållande. Kvinnan behövde inte ha konkret evidens om själva löftet utan bara om förhållandet.⁴⁵ Här skilde sig Åbo Akademis praxis gentemot den i Småland.

Däremot var utvecklingen i Uppsala mer lik den i Småland. Ur konsistorieprotokoll framgår att betydelsen av konkret evidens växte mot slutet av seklet, framför allt under slutet av 1680-talet. Innan dess hade det räckt för konsistoriet om kvinnan kunde bevisa att paret hade haft en relation under en

³⁹ Med hemligt löfte avsågs att paret gav ett löfte till varandra utan vittnen. Svenska kyrkan var mot hemliga förlovningar, och kyrkoordningen förbjöd dem, men när paret gav ett hemligt löfte och hade samlag, uppfattades de som äkta par. Mia Korpiola, *Between bethrothal and bedding: the making of marriage in Sweden, ca. 1200–1610* (Helsingfors 2004) s. 222–230; Lennartsson (1999) s. 87, 160–161.

⁴⁰ Korpiola (2004) s. 229.

⁴¹ Lennartsson (1999) s. 318; Andersson (1998) s. 204–206; Pylkkänen (1990) s. 236–240; Taussi Sjöberg (1996) s. 22.

⁴² Taussi Sjöberg (1996) s. 22f; Thunander (1992) s. 83f; Toivo (2006) s. 136f.

⁴³ CAAP III 20/8 1670; CAAP V 11/5 1683.

⁴⁴ Se till exempel CAAP I 15/3, 12/4 1648, 20/5, 15/8, 14/11, 28/11 1649; CAAP II 19/3, 19/4 1662.

⁴⁵ CAAP VI 15/4 1690; CAAP VII 29/1 1691, 14/11 1694.

längre tid,⁴⁶ eller att mannen erkände löftet om äktenskap till kvinnan.⁴⁷ Trots att Uppsala stiftssynod hade bestämt att kvinnan måste ha två vittnen räckte det för konsistoriet om kvinnan kunde bevisa förhållandet. I november 1682 övertalades till exempel Sveno Löthenius att gifta sig med Elias Michelssons dotter efter att sagt till henne att hon inte behöver vara rädd, han skulle svara för allt. Sveno hade inte gett ett konkret löfte om äktenskap men han erkände samlag. Sveno hade agerat som hemlärare för Elias son och delat köket som sovrum med Elias dotter. Domstolen tolkade att paret hade haft förhållande med varandra och eftersom Sveno erkände samlag konsistorium ansåg att de borde gifta sig. Men mot slutet av seklet var kvinnan tvungen att bevisa att ett löfte hade getts, eller som i Kerstin Klangs och Sveno Lyrells fall, äktenskapsförhandlingar mellan mannen och kvinnans släkt.⁴⁸ Bevisning enbart om förhållandet räckte inte längre, utan paret dömdes i dessa mål för lägersmål, såsom skedde i Småland.

I Åbo förefaller det som om domstolen under hela 1600-talet höll sig närmare kyrkans syn på äktenskap än vad den gjorde i Uppsala. Åbo Akademis konsistorium ansåg att bevisning om förhållandet räckte för att paret borde gifta sig, kvinnorna behövde inte bevisa själva löftet. Under 1690-talet försökte också konsistoriet övertala alla par att gifta sig i mål som gällde brutet äktenskapslöfte, och på detta sätt följde man kyrkans strävan efter att få så många människor som möjligt att gifta sig.⁴⁹ På andra sidan av Östersjön, i Uppsala, förändrades rättegångsprocessen samtidigt som i Småland. Den här utvecklingen influerade särskilt kvinnor från lägre stånd, för det var de som levde enligt gamla sedvanor, medan högre klassens kvinnor insöp ny moral⁵⁰ som framgår av konsistorieprotokollen. Tvätterska Annika Olofsdotter hade legat tillsammans med studenten Henricus Hasselqvist med Annikas mors samtycke för modern och dottern litade på äktenskapslöfte som Henricus hade gett Annika. Kvinnan hade emellertid ingen konkret bevisning om löftet, såsom skriftlig utfästelse eller vittnen. Varemot kunde postmästaren Håkan Bergwalls änka Maria Beckius bevisa både skriftlig avtal och vittnen för förlovningen mellan henne och studenten Johan Ulbohm, vilken sedan förlovningen hade gett sig av Uppsala.⁵¹

I forskningen har det framförts att mannens position i äktenskapslöftesmål blev lättare i jämförelse med kvinnans beroende på dessa skillnader mellan rättsprocessen och folkliga sedvänjor.

⁴⁶ Paret hade känt varandra åtminstone i två års tid. UUA KP XIV 10/11 1680.

⁴⁷ UUA KP III 15/12 1647; UUA KP VII 8/3 1665; UUA KP XV 3/5 1682.

⁴⁸ Se om Sveno Löthenius UUA KP XV 29/11 1682 och om Sveno Lyrell UUA KP XVIII 26/8 1685, 21/1 1687.

⁴⁹ Lennartsson (1999) s. 232.

⁵⁰ Aalto (1996) s. 218; Andersson (1998) s. 205f; Lindstedt Cronberg (1997) s. 206f; Se emellertid även Telste (2000) s. 67f.

⁵¹ UUA KP XXI 14/3, 21/3, 13/6 1696, 27/2 1697, 12/3 1698.

Mannen kunde neka till ett givet äktenskapslöfte om det inte fanns vittnen och när edgärdsmansinstitutionen upphävdes behövde han inte heller svära sig fri från beskyllningar.⁵² Detta var situationen i Uppsala sedan mitten av 1690-talet där mannen inte behövde svära sig fri från kvinnans beskyllning, om hon inte kunde bevisa den.⁵³ Men i Åbo var mannen ännu på 1690-talet knuten till kvinnan om kvinnan kunde bevisa förhållandet. Emellertid var konsistorierna och domkapitlen inte de enda auktoriteterna hade något att säga till om vid äktenskapsförhandlingar. Enligt hustavlan borde barnen hedra sina föräldrar och kyrkolagen betonade föräldrarnas åsikt vid äktenskapsförhandlingar.

Släkt, konsistorier och äktenskap

Staten, släkterna och kyrkan hade alla samma mål under seklet: att få människor att gifta sig efter ett föräktenskapligt förhållande. Kyrkan ville vägleda folket att leva enligt Guds vilja. Staten höll med kyrkan, men också med släkterna eftersom man ville förhindra oordning inom samhället. Utomäktenskapliga barn vållade knepiga sociala och ekonomiska problem med faderskap, äganderätt och arvsförhållanden inom samhället. Därför var också folket villigt att följa staten och kyrkan i ärenden som rörde för- eller utomäktenskapliga relationer. Men parterna hade olika uppfattning om vad som var betydelsefullt vid ingående av äktenskap. Släkterna ville kontrollera sina barns äktenskap, speciellt inom jordägande släkter och adeln.⁵⁴ Förmögna släkters vilja att kontrollera äktenskapen sammanföll med centraliseringen av statsmakten och edgärdsmannainstitutionens minskade betydelse vid rättegångsprocessen. Efter reduktionen flyttades även domareämbetena från adeln till häradshövdingar, vilket minskade högadelns makt.⁵⁵

I och med reformationen erkände kyrkan familjens makt över barnens giftermål eftersom barnen borde underordna sig föräldrarnas vilja enligt Guds ord.⁵⁶ I kyrkoordningen betonades att kvinnor borde hedra föräldrarnas eller målsmans vilja med äktenskap och hemliga förlovningar ogillades. Den nya kyrkolagen utgavs under senare hälften av 1680-talet och här betonades att, liksom döttrarna, måste även sönerna följa föräldrarnas vilja vid äktenskapsförhandlingar.⁵⁷ Denna paragraf drevs fram av adeln eftersom de ville skydda sin egendom genom äktenskap.⁵⁸ Detta inträffade under samma period som maktens centraliserades till kungen och adeln. När saken gällde brutet

⁵² Andersson (1998) s. 205f; Lindstedt Cronberg (1997) s. 206f.

⁵³ UUAKP XXI 13/6 1696.

⁵⁴ Lennartsson (1999) s. 319, 323; Pylkkänen (1990) s. 183–186; Thunander (1992) s. 12f; Korpiola (2004) s. 220.

⁵⁵ Taussi Sjöberg (1996) s. 22f.

⁵⁶ Korpiola (2004) s. 210.

⁵⁷ KO: ordning om echtenskap; KL XV § 6

⁵⁸ Korpiola (2004) s. 220.

äktenskapslöfte var dock betydelsen av föräldrarnas åsikt begränsad. Föräldrarna hördes bara om mannen eller kvinnan var underårig, annars måste mannen själv svara för sitt brott.⁵⁹ Utifrån detta, vilken var då familjens roll i äktenskapsförhandlingar vid konsistorierna i Uppsala och Åbo?

Uppsala universitets konsistorium frågade manliga studenters föräldrar enbart om deras åsikt i mål där paret ansågs förpliktat att gifta sig, det vill säga där det existerade tillräcklig bevisning eller kunskap om parets förhållande eller om löftet. Huvudsakligen var studentens föräldrar här emot sonens äktenskap. Studentens familjer ville i stället förlika brottet med kvinnans familj, samt inför domstol och inför Gud. Vid Uppsala minskade studenternas föräldrars roll också under seklet. Detta kunde bero på att konsistoriet mer sällan försökte tvinga paret att gifta sig eftersom kvinnorna inte kunde förelägga den krävda bevisningen om löftet. Förändringen kan dock även ha varit en följd av den nya kyrkolagen eftersom denna preciserade att föräldrarnas åsikt bara borde efterhöras vid äktenskapslöftesmål när mannen var underårig.⁶⁰ Det är med andra ord möjligt att konsistoriet inte efterfrågade föräldrarnas åsikt under 1680- och 1690-talet därför att studenterna i dessa mål var redan vuxna.

När de manliga studenternas familjer vanligtvis krävde att paret inte skulle ingå äktenskap i Uppsala, var kvinnornas familjer i allmänhet för äktenskapet. I äktenskapslöftesmål var det inte enbart en fråga om sedlighet utan det handlade också om löftet mellan två familjer. Studenten hade inte bara brutit sitt löfte om äktenskap till kvinnan utan också till hennes familj, och nu var det hans plikt att rätta till situationen. Här verkar det som om kvinnans familjs förmögenhet hade inverkan på hur mycket familjen kunde stöda kvinnan under rannsakingen.⁶¹

Till exempel lovade åländska kyrkovärden och bonden Elias Michelsson bekosta studenten Sveno Löthenius studier om denne ingick äktenskap med Elias dotter efter utexamineringen. Sveno gick med på villkoren eftersom hans föräldrar önskade att han skulle bli präst.⁶² Också pigan Kerstin Klang fick stöd av sin familj. Hon berättade för konsistorium att hon var fattig, men under rannsakingen fick hon med stor sannolikhet finansiellt stöd från sin familj som var borgare i Uppsala och Stockholm, för att betala en advokat och för att söka fram vittnen i Stockholm och föra dem till Uppsala att vittna.⁶³ Familjens stöd var emellertid inte bara ekonomiskt. Kerstins syster, svåger och morbröder vittnade till hennes förmån och mot Sveno Lyrell i konsistoriet om förhållandet och

⁵⁹ KL XV § 14.

⁶⁰ KL XV § 14.

⁶¹ Se också Andersson (1998) s. 198f.

⁶² UUA KP XV 3/5, 24/5, 29/11 1682.

⁶³ UUA KP XVII 26/8, 23/9, 21/10 1685; UUA KP XVIII 20/1 1686.

förlovningen.⁶⁴ Under rannsakingen stödde också Kerstins syster henne. Systemen försköt inte Kerstin trots att hon hade ett utomäktenskapligt barn, utan Kerstin fick även bo hos systemen när morbroderns hustru hade avvisat henne från sitt hus. Familjens roll var inte enbart att ge sitt godkännande när det gällde äktenskap, utan även att ta hand om familjmedlemmarna när de behövde stöd i brydsamma tider.

I Åbo frågade man efter föräldrarnas åsikt om söners äktenskap i endast två mål under 1690-talet⁶⁵, medan kvinnans familj inte var med henne i konsistoriet i ett enda fall när paret övertalades att gifta sig. Skillnaden mellan städerna är påfallande stor. Varför var familjerna inte på plats, varken med studenterna eller kvinnorna? För kvinnornas del kan denna skillnad bero på att i nuvarande västra Finlands område ansågs en kvinna vara fullvuxen i och med att hon lämnade hemmet, och därmed ansvarade hon själv för sedlighetsbrott och i mål om brutet äktenskapslöfte.⁶⁶

En mer genomgripande orsak till skillnaden mellan Uppsala och Åbo kunde vara att man vägde föräldrarnas synpunkter på barnens val av äktenskapspartner olika. Lagen om föräldrarnas roll och barnens samtycke vid äktenskap var nämligen ganska tudelad. Föräldrarna hade makt över sina barn vid valet av äktenskapspartner, men enligt kyrkolagarna kunde de inte tvinga barnen att gifta sig.⁶⁷ För domstolarna fanns det i praktiken två olika sätt att hantera dessa meningsskiljaktigheter. Den ena var att betona föräldrarnas eller förmyndarens makt vid äktenskapsprocessen. Den andra var att betona brudparets samtycke, varvid föräldrarnas samtycke ansågs som moraliskt men inte som lagligt bindande.⁶⁸ Det verkar som om dessa två sätt att se på saken skapade en glapp mellan kyrkan och släkterna.⁶⁹ Även om kyrkolagen betonade både föräldrarnas och barnens åsikt i äktenskapsförhandlingar, var kyrkan mera för individens rätt och frihet att välja äkta hälft. Speciellt var situationen sådan när saken gällde brutet äktenskapslöfte. Stockholms domkapitel ansåg till exempel att om det fanns bevisning om löftet, borde det uppfyllas även om föräldrarna skulle ha varit emot giftermålet.⁷⁰ Däremot ville, som vi sett ovan, speciellt adeln och förmögna familjer kontrollera barnens äktenskap för att skydda sin egendom. Vid Uppsala universitets konsistorium betonades föräldrarnas roll i äktenskapslöftesmål mer än vid Åbo Akademiens konsistorium. I Åbo dömdes dessa handlingar som varande mellan två individer, det vill säga konsistoriet värderade kyrkans uppfattning högre än släkternas åsikt. I Uppsala däremot hade släkterna mera bestämmanderätt vid

⁶⁴ UUA KP XVII 21/10 1685.

⁶⁵ CAAP VII 11/3 1691, 14/11 1694.

⁶⁶ Pyllkänen (1990) s. 136f, 239.

⁶⁷ KO: ordning om echtenskap; KL XV § 5, 6.

⁶⁸ Korpiola (2004) s. 220f.

⁶⁹ Lennartsson (1999) s. 323.

⁷⁰ Jarrick & Söderberg (1998) s. 105.

äktenskapsförhandlingarna. Det betydde att kvinnan och mannen i högre grad kunde inverka på resultatet i Åbo, medan föräldrarna ända fram till 1680-talet kunde hindra sonens äktenskap genom att uttrycka sitt motstånd i Uppsala.

Kyrkans makt i Åbo och den världsliga makten i Uppsala

Under 1600-talet förändrades sambandet mellan föräktenskapligt sex och äktenskap på det sättet att paret övertalades till äktenskap enbart när kvinnan appellerade till brutet äktenskapslöfte. Samtidigt förändrades rättegångsproceduren i och med att bevisningens betydelse ökade, liksom också individens eget ansvar för brottet. Enligt Malin Lennartsson ledde dessa förändringar till att vid rannsakingen av sedlighetsmål i Småland delades aktörerna i två läger: 1) tinget, släkten och mannen, 2) kyrkan, individen och kvinnan. Den förra gruppen fick också större makt vid sedlighetsbrott och äktenskapsförhandlingar inför domstol under senare hälften av seklet.

Uppdelningen i två läger kan också erfaras i de två universitetsstäderna. I Uppsala var utvecklingen likartad med den i Småland. Konsistoriet (ting), släkt och man fick en större roll under de sista årtiondena av seklet. Det skall dock nämnas att släktens roll var relativt stor för mannen ända in på 1690-talet, vilket även gällde för kvinnan. Konsistoriet samarbetade med kyrkan i mål som gällde brutna äktenskapslöften, men i samband med att bevisningens roll ökade blev domkapitlet och föräldrarna allt mera sällan konsulterade. Samtidigt behövde mannen inte ännu svära sig fri från kvinnans beskyllningar. Åbo representerade däremot det andra lägret. Här hade kyrkan och dess ideal om individen samt kvinnan alla stora roller under hela seklet. Även om ansvaret för att övertala paret till äktenskap överfördes till konsistoriet från domkapitlet, agerade konsistoriet enligt gamla sedvanor. Detta innebar att kyrkans synpunkt representerades, att man underströk individens ansvar för den egna gärningen, vilket i sin tur minskade släktens roll vid rannsakingen av äktenskapslöftesmål.

Det är svårt att uttala sig om Åbo släpade efter i utvecklingen, eller om kyrkan där kämpade hårdare om makten än i Uppsala och Småland. Kyrkan, eller åtminstone dess ideal, hade i varje fall en större roll i Åbo än i Uppsala, där förändringarna i rättegångsprocessen var mera bestämmande för rannsakingens karaktär vid äktenskapslöftesmål. Skillnaden mellan städerna kan också bero på olika näringsfång. I Uppsala livnärde sig många av stadens invånare på jordbruk, snarare än på hantverk och handel. Tidigare forskning har också visat att kontrollen av äktenskap var särskilt betydelsefull just för jordägande ständer. I Åbo livnärde sig emellertid de flesta människorna av handel. Under finska riksdagen år 1864 diskuterades man om förmyndarskap vid äktenskap, vilket kom att dela ständerna i

två läger. Huvudsakligen bestod den första gruppen, traditionalisterna, av jordägande adel, bönder och präster medan den andra gruppen, reformatörerna, bestod av borgare.⁷¹ När man undersöker Åbo och Uppsala verkar det som om samma uppdelning existerade redan på 1600-talet.

⁷¹ Korpiola (2004) s. 316f.